

державних законах, ні в Запровадженні Державної 24 квітня 1906 р., ні в Наказі Державній раді 11 травня 1907 р. про них зовсім не говорилося.

Таким чином, право запиту державних радників Російської імперії, відповідно до оновленого революцією законодавства, було обмежено у порівнянні з західноєвропейським конституційним правом. На Заході запити (інтерпеляції) палат народного представництва урядові були одним з найважливіших способів ознайомлення останнього з настроями суспільства і суспільства з намірами уряду. Вони могли зачіпати як питання внутрішньої, так і зовнішньої політики і не тільки законність, але й доцільність дій уряду. Крім запитів депутати мали право щоденно задавати представникам уряду і запитання. Процедура інтерпеляції і запитань була спрощеною, а термін для відповідей мінімальний.

З запровадженням в Російській імперії народного представництва законодавчі палати – Державна рада і Державна дума - отримали право запиту тільки стосовно законності дій уряду. Воно було обставлене цілою низкою обмежень, які не мали місця ніде, окрім Росії. Це дозволяло урядові здійснювати будь-які заходи, прикриваючи їх “гінню законності”. Міністри могли уникнути роз'яснень на запит під приводом певних причин. Цьому сприяли ті умови, що уряд призначався монархом і був йому лише підзвітним, а велика частина державних справ вирішувалась у порядку верховного управління, тобто без втручання палат народного представництва.

Джерела та література

1. Ландау Б. Запросы и вопросы в Государственной Думе // Журнал министерства юстиции. – 1910. – № 6. – С. 176–193.
2. Лоу Сидней. Государственный строй Англии. – Спб.: “Общественная польза”, 1908. – 269 с.
3. Наказ Государственного Совета (11 мая 1907 г.) // Законодательные акты переходного времени 1904. – 1908 гг. – Спб.: Право, 1909. – С. 530–557.
4. Наказ палаты депутатов Французской республики // Журнал министерства юстиции. – 1906. – № 2. – С. 194–243.
5. Наказ Рейхстага Германской империи // Журнал министерства юстиции. – 1906. – № 1. – С. 153–193.
6. Неманов Л. Право запросов в третьей Думе // Право. – 1910. – № 1. – С. 14–20.
7. Нольдэ А.Э. Порядки австрийского парламента // Журнал министерства юстиции. – 1906. – № 3. – С. 197–224.
8. Основные Государственные Законы (23 апреля 1906 г.) // Конституция Российской империи. – Спб.: Экон. тип., 1907. – С. 54–74.
9. Учреждение Государственной Думы (20 февраля 1906 г.) // Законодательные акты переходного времени 1904 – 1908 гг. – С. 941–957.
10. Учреждение Государственного Совета (24 апреля 1906 г.) // Конституция Российской империи. – С. 144–171.

Короленко Б.А. ВХОДЖЕННЯ КРИМУ ДО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: СТАБІЛІЗАЦІЙНІ ЗАХОДИ РОСІЙСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ (1783 – середина 1784 рр.)

Проблема входження Кримського півострова до складу Росії не нова в історіографії. Окремі її аспекти висвітлені в дослідженнях російських істориків XIX – початку XX століття А.Скальковського, А.Брікнера, М.Григоровича, Є.Маркова, Ф.Лашкова [1] радянських вчених С.Бахрушина, П.Нікольського, Б.Вольфсона, С.Лапіцкої, О.Маркової, Є.Дружиніної [2] а також в працях сучасних дослідників В.Возгріна, О.Слісєєвої, В.Сергійчука, Є.Шляпникової [3] та інших. Проте, головну увагу більшість істориків звертали, насамперед, на дослідження таких питань, як зовнішньополітичні обставини анексії та подальшого входження Криму до Росії, динаміку соціально-економічних процесів на півострові після його приєднання до імперії, проблеми колонізації Криму тощо. Натомість процеси політичної інкорпорації, особливо перших років по анексії, розглядалися досить поверхово, а то й взагалі лишалися поза увагою дослідників.

Тому необхідним є висвітлення таких малодосліджених аспектів входження Криму до імперії як особливості соціально – політичної ситуації на півострові після анексії та заходи російських властей щодо її стабілізації, особливості приведення до присяги кримськотатарського населення, її перебіг та наслідки, зміни в соціально – правовому становищі кримських татар тощо. Власне, дослідженню цих питань і присвячена дана стаття.

Тривала боротьба Росії за вихід до Чорного моря та оволодіння Кримським півостровом завершилася 1783 року, коли імператорським маніфестом 8 квітня було оголошено про приєднання територій Кримського ханства до імперії[4].

Відразу після анексії Кримського ханства перед Петербургом постало завдання форсованого утвердження в Криму російської влади. Досвід кримської кампанії 1770-1783 років переконував, що відносно стабільні позиції імперії в цьому регіоні можливі лише за умови постійної військової присутності та сильної кримської проросійської партії. Населення ж Криму, за винятком малочисельного угруповання колабораціоністів з середовища знаті, традиційно, з досвіду 1770-го – початку 1780-х років, було неприхильно налаштованим до росіян. Тому очевидно та нагальною була необхідність якнайшвидшого насадження і зміцнення російської або ж, принаймні, проросійської адміністрації на півострові. Проте першочерговим завданням в політиці російського уряду в завойованому краї мала стати нейтралізація двох факторів потенційної нестабільності: внутрішньополітичного – ліквідація останніх проявів опозиції до нової влади, та зовнішньополітичного, яким був традиційно відчутний вплив Османської імперії.

Тому, одночасно з маніфестом про приєднання Криму, 8 квітня 1783 року Катерина II підписала два рескрипти: на ім'я Г.Потьомкіна та Я.Булгакова.

Я.Булгаков, російський посол у Стамбулі (з 1781р.), отримав інструкції дій у відносинах з турецьким диваном в зв'язку з анексією Криму [5]. Крім цього, послу були надані “средства на обращение в пользу личного лакомства турецких министров”, тобто “подарунки” (читай - хабарі) для заохочення останніх (“...если только оно с надежностью успеха в игру ввести можно”) до визнання Портою анексії територій Кримського ханства Росією [6].

В рескрипті на ім'я новоросійського генерал-губернатора Г.Потьомкіна викладалися мета та зміст найближчих заходів по інкорпорації Криму. Катерина II, як свідчить цей документ, попри несприятливу ситуацію для Туреччини не виключала, що турецький уряд зробить спробу повернути свій протекторат над Кримом і не залишиться стороннім спостерігачем входження півострова до складу імперії. Тому, від Г.Потьомкіна вимагалось здійснення заходів безпеки та охорони Криму від можливого турецького вторгнення. Про реальну ймовірність таких дій Порти свідчив внесений до рескрипту “запасный план операции” на випадок воєнного конфлікту з Туреччиною [7]. Проте, головне завдання, яке покладалося на Г.Потьомкіна, було попередити або ж зліквідувати в Криму “всякие предосудительные заговоры и скопища по случаю присоединения их к нашей державе” і “укоренять власть нашу” в приєднаному краї [8].

До рескрипту додавалися маніфест про приєднання Криму та “проект плаката” – оголошення населенню ханства про перехід Кримського півострова, Тамані та Кубані під руку імператриці. Окрім дотримання спокою в краї, нові піддані російської імператриці, вказувалося в плакаті, “имеют все и каждый, начиная от знатнейшего дворянства, духовенства, чиновников и до последнего, кому надлежит, учинить в течение одного месяца торжественную по своему закону присягу в верности”, що мала здійснюватися під наглядом спеціально приставлених для цього представників російського військового командування. Особи, які з різних причин відмовлялися присягти на вірність імператриці, повинні були в примусовому порядку залишити півострів і виїхати “вне границ” імперії [9].

Цього ж дня, 8 квітня, Г.Потьомкін, отримавши всі необхідні йому папери і виїхав на південь [10]. Невдовзі князь прибув до Херсона, звідки керував заходами по входженню Криму до складу Російської імперії [11]. Прибуття Потьомкіна безпосередньо в Крим відбулося дещо пізніше, вже на початку літа.

Отже, головне завдання, яке покладалося на Потьомкіна в цей час, було приведення населення приєднаних територій, насамперед Криму, до присяги на вірність підданства російській імператриці.

Проте, час її прийняття кримськими татарами російською владою відтягувався. Головною причиною цього було складне соціально-політичне становище на півострові, яке в результаті анексії лише погіршилося. Хвилювання та занепокоєння кримськотатарського населення у зв'язку зі зміною підданства наростало; на півострові мали місце локальні заворушення.

Природньо, що приєднання Криму до Росії активізувало агітацію протурецьки настроєних татар, насамперед мулл. У відповідь на це російські власті півострову карали безжалюно усіх запідозрених в цьому. Показовим є факт приховування справжніх масштабів репресій місцевого населення та особлива жорстокість, застосовувана при покаранні татар-симпатиків Туреччини. Так, в донесенні з Карасубазара в Петербург від 28 квітня 1783 року повідомлялося наступне: “Экзекуция продолжалась тайно от его сиятельства (Г.Потьомкіна.- Б.К.) и еще над некоторыми преступниками, при коей и упомянутые в письме 46 человек наказаны каторгой, битьем плетью и некоторым урезанием ушей: ныне же по всему Крыму состоит спокойно” [12]. З тексту стає зрозуміло, що подібні екзекуції були непоодинокими; невідомими ж вони залишилися через свідоме приховування навіть від адміністрації краю, зокрема й Г.Потьомкіна.

Натомість Потьомкін прагнув мати детальну інформацію про суспільно-політичне становище на півострові. Зокрема, в ордері від 16 травня 1783 р. на ім'я командуючого російськими військами в Криму генерала А. де Бальмена говорилося: “В настоящем положении Крымских дел весьма нужно знать вернее: кто из жителей сего полуострова прямо к России благонамеренны и кто недоброхоты”. Особливу увагу Новоросійський генерал-губернатор приписував звернути на “частных людей, особливо имеющих силу и важность в народе, дабы таким образом можно было располагать нам с ними впредь поступки, соображая с усердием их или недоброжелательством” [13].

Фактором потенційної небезпеки було й перебування в Криму в ув'язненні керівників повстання 1782р. братів Шагін-Гірея – Батира та Арслана Гіреїв. Тому, аби уникнути нових заворушень, ордером від 26 травня Г.Потьомкін приписував де Бальмену вислати їх до внутрішніх російських губерній, “предохраня таким образом Крым от неурядств к которым мог бы подать повод честолюбие сих магометанских князей, среди татар пребывающих” [14].

Соціальне становище наприкінці весни погіршилося ще й внаслідок епідемії чуми, яка охопила півострів [15]. На початку літа епідемія пішла на спад. В середині червня до Криму почали вступати призначені сюди російські війська. Склалася сприятлива ситуація для продовження кампанії навернення татар у російське підданство.

14 червня 1783 р. Г.Потьомкін підписує ордер на ім'я генерала де Бальмена, у якому були викладені інструкції для прийняття татарами присяги.

Особливу увагу, йшлося в ордері, військовому командуванню необхідно звернути на заходи безпеки під час приведення татар до присяги, та вжиття “воинской предосторожности и примечаний за поступками татар, не позволяя делать собраний народу, сие я разумею о военных сборищах”. До ордеру додавалися 100 екземплярів маніфесту про приєднання та згадуваного вище плакату, з якого приписувалося зробити достатню кількість перекладних копій [16].

Очевидним було те, що Г.Потьомкін побоювався, і небезпідставно, можливих татарських заворушень, які могло викликати приведення до присяги населення півострова. Це занепокоєння підсилювалося постійним листуванням з російським послом в Стамбулі Я.Булгаковим. В своїх донесеннях останній інформував новоросійського генерал-губернатора про настрої в турецькій столиці в зв'язку з анексією Криму. В одному з листів дипломат повідомляв Потьомкіну, зокрема, про появу в Константинополі якоїсь книги з

пророцтвом неминучої загибелі Турецької імперії [17].

Проте, більш цінними для Потьомкіна були повідомлення Булгакова про турецьких агентів, яких Порта направляла до Криму. Зокрема, отримавши в червні 1783 р. донесення про турецького агента Трапезонлі-Узун-Хуссейна, Г.Потьомкін приписував генералу де Бальмену вжити заходів “к открытию сего шпиона котораго схвата и прислать ко мне” [18].

Очевидними були й внутрішньополітичні чинники, які ускладнювали навернення кримськотатарського населення в російське підданство. Російське завоювання Кримського ханства розглядалося татарами як перехід в політичну залежність до невірних. Мулли ж учили, що кожен мусульманин повинен перебувати у підданстві правовірного володаря, тобто турецького султана [19]. Це шире переконання кримського татарина справило вирішальний вплив на формування його відносин з російською владою. Тому, навіть сам факт присяги на вірність християнському правителю вже суперечив засадам ісламу. Більше того, неповага до релігійних почуттів татар полягала й у тому, що “духовенство вышнее и нижнее долженствует подать собою, яко пастыри душевные, первый в учинении присяги пример, и начать непосредственно публичное в храмах Господу Богу принесение теплых молитв о здравии Ея Императорскаго Величества всемилостивейшей нашей Государыни и всего императорскаго дома” [20]. Ось якою була справжня “реалізація” “природних прав” кримськотатарського населення, задекларованих маніфестом від 8 квітня 1783 року.

Наприкінці червня 1783 року Г.Потьомкін відбув з Херсона до Тавриди (такою тепер стала офіційна назва Криму). Присягу від татарського населення вирішено було прийняти в таборі, розташованому на скелі Ак-Кая (Біла гора), за три кілометри від Карасубазара [21]

Це місце для прийняття присяги татар новоросійським генерал-губернатором було обране не випадково. Воно мало стати символом “історичної помсти” Росії кримським татарам за всі “історичні кривди” – за легендою, з цієї скелі кримці скидали в прірву руських бранців [22].

Вранці 10 липня 1783 року до табору на Ак-Кай почали прибувати татарська знать та духовенство, де Г.Потьомкін приймав від нових підданих імператриці присягу на вірність імператорському дому [23]. А вже 12 липня він рапортував фельдмаршалу П.Румянцеву-Задунайському про те, що маніфест про приєднання Криму оприлюднено і прийнято присягу від кримської верхівки, “которая (присяга – Б.К.) и теперь производится повсеместно в сем полуострове с полною везде тишиною и спокойствием” [24].

Проте, попри оптимізм цитованого документу, насправді ситуація в Криму залишалася напруженою. Свідченням цьому, зокрема, є та обставина, що Г.Потьомкін в цей час фактично уникав традиційного інформування Катерини II про кримські справи, адже основна маса населення не була ще приведена до присяги. Це викликало невдоволення імператриці. 15 липня 1783р. з Царського Села вона писала Потьомкіну: “Я ждала занятия Крыма по крайнем сроке в половине мая, а теперь и половина июля, а я о том не более знаю, как и папа римский; сие неминуемо производит толки всякие, кои мне отнюдь не приятны: я тебя прошу всячески, уведомяй меня почаще, дабы я могла следить за течением дел...” [25].

Довідавшись про прийняття 10 липня в підданство Російській імперії кримської знаті та духовенства, 28 липня 1783р. Катерина II підписала іменний указ новоросійському генерал-губернатору князю Потьомкіну “О принятии крымских жителей и прочих татарских народов в Российское подданство”. В указі висловлювалося монарше задоволення вступом у підданство кримського населення та підтверджувалися попередні “уверения о неперемной нашей к ним милости и благоволения”, а також неухильне дотримання російським урядом “целости их (татар – Б.К.) природной веры”. Документ вказував на необхідність призначення “нескудного содержания мечетям и служащим в оных, школам их...”. Згідно указу, татари звільнялися від військового обов’язку – на військову службу вони могли зараховуватися лише за власної згоди [26].

Проте, навернення кримських татар у підданство російській імператриці продовжувалося і після згаданого указу 28 липня 1783 р. – присяга приймалася і восени 1783 р [27].

Архівні матеріали свідчать, що присяжна кампанія проходила досить складно. Населення окремих татарських поселень багатьох кримських кадиліків відмовлялося, під різними приводами, присягати на вірність російській імператриці. Так, згідно “Ведомости о неприягнувших деревнях” [28] на цей час нараховувалося понад два десятки селищ, мешканці яких не були приведені під імператорську руку. З документа випливає, що серед причин відмови присягти були як чинники ідеологічно-принципового характеру, так і фактори особистої вигоди. Скажімо, населення двох поселень, що належали Мамбет бею – Чурюксу та Насип – вирішило скористатися правом залишити півострів, тобто емігрувати. Цікавий факт – окремі представники кримської знаті, попри зречення у лютому 1783 року Шагін-Гіреєм влади, вважали його своїм повноважним ханом. Свідченням цьому є бажання Алі аги та султана Крим-Гірея отримати дозвіл хана залишитися в Криму і вже після цього присягти, разом з населенням своїх сіл (відповідно Калиш Буруна та Чумаш Такли Керченського кадиліка), на вірність імператриці. Принциповою була і позиція жителів селищ Султан Сарай та Гасан аги Кефинського кадиліка: “Сии ожидают от [осподи]на своего султана Менли Гирея – как он решил сведения и где он там и они под протекциею его быть согласны”. Таким чином, більшість кримськотатарського населення залишалася вірною засадам ісламу та традиційного соціально-громадського укладу життя і в цьому сенсі анексія Кримського ханства Росією лише посилила ці переконання татар.

Звісно, окремі представники прагнули скористатися фактом присяги у власних кар’єрних, матеріальних чи соціальних інтересах. В цьому сенсі показовою є умова Беллаас аги з селища Карсан Керченського кадиліка, за якої він присягне на вірність новій владі. Як свідчить “Ведомость ...”, останній “намерен ... просить о принятии его в российскую службу с награждением чина а тогда уже и присягу примет...” [29].

Очевидно, не останню роль у відмові населення півострову присягти імператорській владі відіграла принципова суперечність самого факту присяги мусульман “невірному” – гяуру основним засадам ісламу та особливостям менталітету татар.

В одному з фондів сімферопольського архіву збереглося “Клятвенное обещание” – текст цієї присяги. Навіть побіжний аналіз присяги засвідчує її вкрай принизливий характер та неприйнятність для особи ісламського віросповідання. Кожен татарин, котрий прагнув залишитися на батьківщині, мусив заприсягтися іменем пророка Мухамеда та цілуванням Корану “верою и правдою... Всепресветлейшей и сильнейшей Российской самовластной моей Государыне и наследникам Ея сколько мочи и сил моих будет служить и повиноватца высочайшим Ея указам и для Ея пользы не буду жалеть ни души ни жизни своей”. Окрім зобов’язань ідеологічного характеру, “Клятвенное обещание” зобов’язувало нових підданих і до практичних дій у їх вірогідності її величності. Вони полягали в тому, що на півострові запроваджувався інститут шпигунства та доносительства, функції якого покладалися на кримську громаду: “Ежели о противной для Ея Императорскаго Величества ползе тайным или явным образом что-либо узнаю то тоиже момент без всякаго отлагательства времени от Ея Величества доверенным доложитъ за законной и неминуемой долге моею” [30].

Таким чином, приведення до присяги на вірність Катерині II та імператорському дому переважної більшості кримського населення було силовою спробою інтеграції татарського суспільства до соціально-політичної структури імперії. Власне, такий результат інкорпорації півострову був закономірним, оскільки став наслідком насильницького зближення двох ментально і культурно полярно протилежних світів – кримського суспільства відкритого типу, з одного боку та, з іншого, російського, що характеризувалося пануванням закритої общини з візантійським ідеологічним впливом [31].

Тому принесення присяги кримською верхівкою 10 липня 1783р. потрібно розглядати лише як виняток, оскільки присягнула на вірність імператриці лише частина знаті, а фактично – колишня кримська проросійська партія на чолі з бейським родом Ширинів, яка відіграла провідну роль в підготовці анексії ханства, тобто апріорі зацікавлена сторона. До неї приєдналася також частина мурз та агів, що стали на шлях конформізму під впливом російських обіцянок участі в новій адміністрації півострову та станових привілеїв. Проте, говорити про факт переходу у підданство всієї верхівки колишнього Кримського ханства немає підстав, адже значна частина знаті після анексії емігрувала до Туреччини; на Кавказ переселилася більша частина ханського роду Гіреїв, які розпочали тут антиросійську пропаганду [32].

Все ж, як вказує сучасна російська дослідниця О.Слісеєва, на серпень 1783 року операція по приєднанню Криму була завершена [33]. Термін “операція”, вжитий дослідницею, є досить адекватним, оскільки за своєю підготовкою, методами, перебігом та результатами дії російської влади кінця 1782- літа 1783р. дійсно мали характер операції із захопленням Кримського півострова. І, попри деякі труднощі з приведенням до присяги кримськотатарського населення, операція ця для імперії була проведена успішно.

Власне, як військову операцію анексію Кримського ханства розглядала й Катерина II. Відповідними були й нагороди найбільш активним учасникам остаточного приєднання Криму та упокорення татарського населення. На початку серпня командуючий російськими військами в Криму генерал граф А. де Бальмен був нагороджений орденом св. Олександра Невського, а генерали О.В.Суворов та П.С.Потьомкін, які приймали присягу на Тамані та Кубані, – орденами св. Володимира першого ступеня [34]. Звісно, найбільшим тріумфатором кримської кампанії 1782 – 1783 років був катерининський фаворит Г.Потьомкін: згідно імператорського указу від 28 серпня 1783 року князю було пожалувано сто тисяч рублів на будівництво його санкт-петербурзької резиденції, яка отримала символічну назву Таврічеського палацу [35].

З часу анексії Кримського ханства соціально-політична ситуація на півострові залишалася напруженою. Попри те, що значна частина населення склала присягу на вірність імператорському дому, російська влада і, зокрема, новоросійський генерал-губернатор, не довіряла новим підданам, справедливо побоюючись антиросійських настроїв та заворушень. В цих умовах для російської влади в Криму єдиною можливістю збереження контролю була присутність на півострові значного військового контингенту. З іншого боку, вона була зумовлена й вірогідністю воєнного конфлікту з Туреччиною внаслідок анексії ханства. 22 липня 1783р. в ордері на ім’я генерала де Бальмена Г.Потьомкін з цієї причини вказував на необхідність “... поставить себя во всю военную предосторожность”. Тому угруповання російських військ на півострові було значним. Як свідчить складене Г.Потьомкіним “Расписание войск в Крымском полуострове расположенных”, станом на кінець липня 1783р. в Криму були розміщені 28 полків трьох корпусів російських військ [36].

Більше того, протягом понад року – від анексії ханства в квітні 1783 р. і до середини 1784 р., коли почало свою діяльність Таврійське обласне правління, – окрім вищеназваних функцій стабілізаційного характеру, в руках військового командування зосереджувалися повноваження, власне, імперської адміністрації Криму. Командуючим усіма військами, розміщеними на півострові, спочатку був вже згадуваний генерал А. де Бальмен, а з 16 серпня 1783 р. цю посаду обійняв генерал барон О.А.Ігельстром [37].

Формально функції нової влади Криму зосереджувалися в створеного невдовзі після анексії Криму земського правління – так званого “Крымского земского правительства” в складі трьох членів: Мегметшибея Ширинського, Гаджи-Казі-аги та кадіаскера Муследін Ефендія [38].

Показово, що очолював цей “кримський уряд” Ширинський Мегметша-бей. Колишній лідер проросійської татарської партії, роль якої, без перебільшення, була однією з ключових в підготовці анексії Кримського ханства, після анексії він, фактично, став представником російської влади та її опорою в середовищі кримськотатарської знаті.

Вибір Г.Потьомкіна був не випадковим і ґрунтувався на міркуваннях ментально-політичного характеру – Мегметша-бей був главою найбільш знатного, впливового та чисельного роду колишнього Кримського ханства Ширинів, якому належали землі між Карасубазаром та Керчу. Більше того, лише цей рід мав право укладати шлюби з доньками з династії Гіреїв, і тому в різних лініях генеалогії роду носив прізвище “Гірей” [39].

Останній факт пояснювався тією обставиною, що з часу завоювання та перетворення Кримського ханства у васала Османської імперії (остання чверть XV століття) перший в роді бей Ширинський користувався дарованим від султана правом трьохбунчужного паші і командував кримським народом, та мав вирі-

шальний вплив на призначення кримських ханів [40].

Очевидно, призначивши Ширинського бея главою “Крымского земского правительства”, Г.Потьомкін прагнув у такий спосіб зберегти певну спадковість управління і “легітимізувати” в очах кримської знаті та духовенства нову владну адміністрацію Криму. Власне, з цієї причини, очевидно, Ширинський бей Мегметша отримав право підписуватися титулом “Крим-Валесі”, тобто “Намісник Криму” [41].

Про привілейований статус Ширинського бея в адміністрації Криму свідчило й призначене Г.Потьомкіним, згідно розпорядження імператриці Катерини II, щорічне грошове утримання Мегметші-бею в розмірі 2000 рублів, яке зберігалось за кожним наступним Ширинським беєм [42] а також надана Мегметші-бею, скріплена підписом і печаткою Г.Потьомкіна, салвогардія (особиста охоронна грамота) з гарантіями особистої недоторканості та всіякого сприяння її власнику з боку російських військ, розмішених на півострові [43]. Крім того, 1 листопада 1783р. генералом О.Ігельстромом Ширинському бею були надані подібні “салвогардії” на два села в Кучук – Карасувському кадиліці (Карасубазарське каймаканство) – Кадиршах-Сарай та Бахче – Елі, які належали йому. В охоронних грамотах приписувалося всім російським військам, розмішеним в Криму, не тільки не займати вказаних поселень постоем, “но и нима-лейших в [оних] живущих яко верноподданым Ея Императорскому Величеству обид и озлоблений не чинить и безденежно ничего не брать и не требовать, а оказывать притом совершенное уважение и благо-приятство под опасением в противном случае дерзнувшему сие нарушить строгого и неминуемого по законам взыскания...” [44].

Резиденція “намісника Криму” Мегметші-бея розміщувалася в Карасубазарі [45].

На шлях колабораціонізму з новою владою стали також представники третього за впливовістю кримського роду Мансурів на чолі з Хусейн-беєм, а також мурзи менш впливового, проте чисельного роду Аргінів на чолі з Іслам – беєм [46]. Сиджевутський бей Девлетша, Емер-ага Даїрський, окремі представники духовенства, аг (чиновники колишнього ханства) та капихалкі (придворні чини за ханів) [47].

Таким чином, одним із найважливіших заходів по інкорпорації Криму до імперії було залучення Петербургом до управління новоприєднаним краєм представників знаті колишнього Кримського ханства. Лояльно налаштована до імперської влади кримська верхівка, власне, стала соціальною опорою російської влади в Криму в її політичних та соціальних перетвореннях на півострові.

Діяльність земського правління, контрольованого командуючим російськими військами на півострові, на самому початку полягала в утвердженні російської влади в Криму, насамперед, в активній участі його урядовців в підготовці та приведенні місцевого населення до присяги на вірність імператриці та в нагляді за настроями населення і “роз’яснювальній” роботі серед тих, “коих самый долг присяги не удерживает от колебания” [48].

Після приєднання до складу Російської імперії, на півострові було збережено колишній адміністративно-територіальний устрій та основи місцевого управління. Зберігався колишній поділ території Криму на 6 каймаканств (провінцій): Бахчисарайське, Акмечетське, Карасубазарське, Гезлевське, Кефинське та Перекопське. Кожне каймаканство, в свою чергу, поділялося на декілька (від п’яти до дев’яти) кадиліків (повітів) і об’єднувало від 200 до 350 поселень. Всього в Криму нараховувалося 1474 поселень в складі 44 кадиліків [49].

Залишилися незмінними і основи місцевого управління на півострові. Формуючи кримську адміністрацію на місцях, Г.Потьомкін користувався рекомендаціями одного з ренегатів – приєднувачів Криму, Якова Ізмайловича Рудзевича, колишнього кримського татарина Якуба –аги. Діючи від імені та за дорученням князя Потьомкіна, Рудзевич привернув на бік нової влади частину колишніх ханських чиновників, пообіцявши їм службові призначення та грошове утримання. Кандидатури останніх затверджувалися Потьомкіном особисто; найголовнішою якістю претендента були, як свідчить ордер про затвердження на посаді Козловського (Гезлевського) каймакана Алі –аги, “добрые свойства и благоразумное поведение” [50].

Практично більшість каймаканів, до компетенції яких належала вся судова та земська влада в очолюваному ними каймаканствах, а також кадіїв (суддів), були залишені на своїх посадах.

Згідно розпорядження Г.Потьомкіна, визначено було “... г[оспо]дам каймаканам жалованья в год по триста рублей, которое по третям с назначенных мест кому откуда производитца будет” [51].

Проте, незважаючи на декларації останніх у вірнопідданстві, російська влада з недовірою ставилася до колишніх ханських чиновників. Тому, для нагляду за їх діяльністю та настроями, Я.Рудзевич під офіційним приводом відіслав в кожен кадилік по два стряпчих (фактично, наглядачів) [52].

Більше того, в ордері на ім’я генерала О.Ігельстрома від 9 листопада 1783 р. Катеринославський і Таврійський генерал-губернатор прямо вказував, що “отрешение и определение чинов участвующих в Правлении Области Крымской не должно и не может отнюдь зависеть от тамошняго Правительства”, приписуючи командуючому кримськими військами звертатися у вирішенні питань кадрової політики безпосередньо до нього [53].

Таким чином, незважаючи на формальну спадковість адміністративно-територіального устрою та управління, півострів перетворився фактично у звичайну територіально-адміністративну одиницю Російської імперії. Реальна влада в перші часи після анексії ханства, як вже зазначалося, зосереджувалася в руках Катеринославського і Таврійського генерал-губернатора Г.Потьомкіна через посередництво командуючого російськими військами в Криму, спочатку генерала А. де Бальмена, а потім О.Ігельстрома, який керував “кримським урядом” Мегметші –бея; останній виконував, фактично, лише представницькі функції.

В цьому сенсі варто підкреслити, що в правлінні новоствореного кримського уряду Мегметши –бея простежувалися традиції управління, які склалися в часи ханства, зокрема, інститут бейського представництва. За Кримського ханства Ширинський бей як правитель бейлику (форма землеволодіння і уділ бея) і фактично друга особа після хана, був, насамперед, виразником потреб народу та захисником його інтересів [54]. Виходячи з цього, очевидно, як трансформацію вказаної специфіки в умовах російської влади,

слід розглядати подану “Верховному везиру” Г.Потьомкіну від “общества Крымского духовенства и черни нижайшую прозбу” “о обстоятельствах до спокойствия и тишины полуострова касающихся” [55]. Власне, на користь останнього припущення свідчить і зміст супровідного прохання: “Прежде сего в обыкновении было всегда о наших бедных состояниях представлять государям; то как теперь приняли мы подданство, и подвергли себя под высочайший престол и тень Ея Императорскаго Величества нашей всепресветлейшей Государыни всероссийской, вверено нам правление области; за долг потому почитаем, повер[г]нуть к стопам всемилостивейшей нашей Государыни прошение о состоянии бедных наших обывателей...” [56].

Прохання містило 10 пунктів, дотримання вимог яких, на думку підписантів, забезпечило б стабільність, безпеку та спокій на півострові. Головними з них були: “1-е, Веру нашу оставя свободною вручить правлению наших законов. 2-е, Будучи мы крымскими жителями не переселять нас в другое какое место. 3-е. От рекрутского набора и вспомогательного уволить. 4-е. Состоящим в Крыму войскам в домах наших не стоять и не зимовать. ... 10-е. Другой нации людей с семьею в Крыму не поселять” [57].

Прохання підписали голова та члени “Кримського уряду” Мегметша – бей Ширинський, Гаджи-Казигага і кадїаскер Мусліадін-Ефендїй, а також Кримський муфтїй Сеїт-Мегмет Ефендїй, Мансурський бей Гусейн, Сиджевутьський бей Девлетша, представники Аргїнських мурз, Емер – ага Даїрський та 8 Ширинських мурз, представники духовенства, аг та капихалків [58].

Згадані та інші пункти прохання кримської знаті та духовенства стали результатом і наслідком тієї атмосфери, яка склалася на півострові після анексії. Попри гарантії захисту особистих, майнових прав та віросповідання, задекларованих маніфестом від 8 квітня 1783р., в Криму соціально-правове становище корінного населення погіршилося. Головним фактором ускладнення внутрішньополітичної ситуації стала присутність на півострові значного контингенту російських військ, які використовувалися російською владою для охорони щойно завойованого краю.

Так, за наказом генерала О.Ігельстрома, на всій території Криму були розміщені військові пости, до компетенції яких входили дотримання безпеки та нагляд за настроями татар. З іншого боку, одним з безпосередніх наслідків цих заходів стали постійні утиски місцевих мешканців з боку розміщених там військових команд. І в цій ситуації кримськотатарське населення було фактично безправним перед свавіллям військових. За свідченням сучасника, “войска очень дурно обходились с Крымцами, и несмотря на их жалобы, никогда не давали им должнаго удовлетворения” [59].

Свавілля російських військ досягло таких масштабів, що змушений був неодноразово втручатися навіть сам Г.Потьомкін. В ордері від 15 вересня 1783 року він наказував О.Ігельстрому вжити заходів для охорони кримських жителів від утисків та покарати винних [60]. Про це свідчать, окрім іншого, й неодноразові інструкції Г.Потьомкіна генералу О.Ігельстрому з тим, аби “дисциплина в войсках команды вашей наблюдаема была с крайней точностью, а сие тем нужнее чем более потребно дать чувствовать татарам выгоду нынешняго их состояния”. Катеринославский генерал-губернатор для цього приписував встановлення в розбій осіб нижніх військових чинів карати на місці злочину [61].

В свою чергу, О.Ігельстром повідомляв Г.Потьомкіну, що “главное безпокойство крымцев заключается в заботе о будущем” і, зокрема, “чтоб не ставили к ним постоа, и российские начальники и военные люди не ходили к ним в гаремы” [62]. Проте, як свідчать архівні матеріали, не тільки такі дії військових непокоїли місцеве населення: російські вояки та донські козаки, частини яких дислокувалися на півострові, вдиралися до татарських помешкань, грабували та відбирали особисте майно і худобу, збіжжя та сіно, вирубували ліси та садки, витравлювали посіви, чинили розбій на дорогах [63].

Крім того, незважаючи на офіційне звільнення кримського населення від постою, російські військові насильно займали татарські житла.

Генерал А. де Бальмен, під загальною командою якого знаходився другий російський корпус, дислокований між Кафою та Єнікалем, в своєму рапорті на ім'я О.Ігельстрома повідомляв про вбивство в одному з сіл поблизу Старого Крима татарської родини [64]. Втім, випадки розбою і вбивства місцевих мешканців були непоодинокими [65].

Показово, що при цьому від сваволі військ страждали не лише прості татари, але й кримська знать [66].

Необхідно відзначити, що командуочий військами, розміщеними в Криму, генерал О.Ігельстром намагався вживати заходів для задоволення татарських скарг та притягнення до відповідальності порушників. За його розпорядженням від 24 вересня 1783 року, командуванню трьох корпусів та в усі військові частини було надіслано згадані реєстри скарг та відповідні циркулярні ордери з наказом встановити причетних до грабїжництва та розбою [67].

Проте, знайти пограбоване майно, а тим більше відповідальних за злочини проти місцевого населення, було складно і вдалося досить рідко. Закономірно, що розглядалися, насамперед, скарги знаті. Так, зокрема, було знайдено військових, які вчинили напад на житло згаданого вище Ширинського Атай – Мурзи; до того ж встановлення винних та повернення частини майна мурзі було особистою заслугою О.Ігельстрома [68]. Скарги простих татар в переважній більшості випадків залишалися незадоволеними і порушників знайти не вдалося. Очевидно, що в цьому не завжди було зацікавлене і командування військових частин: з одного боку, награбоване розглядалося як трофеї, адже Крим був завойованим, відповідним було й ставлення до його корінного населення, а, з іншого, як свідчать архівні матеріали, до “військового промислу” безпосередньо причетними були і окремі представники командування частин та інші російські “начальники” і “бояре” [69].

Тому, попри те, що в скаргах часто вказувалася навіть приналежність мародерів до того чи іншого полку (в одній зі справ фігурують Дніпровський та Копорський полки, в інших – Кінбурзький драгунський та, досить часто, донські козаки) [70] порушників, як правило, не виявлялося. В цьому зв'язку показовим є рапорт прем'єр – майора вказаного Дніпровського піхотного полку, розміщеного в Козлові (Гезлеві), О.Рагозіна від 29 вересня 1783 року, в якому він повідомляв О.Ігельстрому, що “по принесенным жалобам

Крымского полуострова от жителей и приложенном при том регистре двадцати шести деревень в дистанции моего ведения оных не состоит и жалоб ни от кого не приноситца о чем вашему превосходительству в покорности донестъ честь имею»[71]. Причому такі рапорти були непоодинокими. Зокрема, в попередньому рапорті військового чина іншого полку також повідомлялося, що «обитчиков здешних жителей в команде моей не оказалось...»[72]. А контр – адмірал Макензі 13 вересня 1783 року взагалі рапортував, що ним приписано командуванню підпорядкованої йому ескадри «не только никаких притеснений здешним обывателям не делать, но и обходиться с ними дружелюбно и ласково...»[73].

Тому, як і раніше, татарське населення продовжувало залишатися фактично беззахисним і безправним перед окупаційними військами.

Отже, аналізуючи процеси політичного та соціального входження Криму до Російської імперії, можемо констатувати, що протягом 1783р. російською владою були вжиті попередні заходи стабілізаційного характеру для подальшої інкорпорації Криму до імперської структури: локалізація та ліквідація окремих вогнищ татарського спротиву, приведення до присяги на вірність імператорському дому місцевого населення, а також залучення до співпраці кримськотатарської знаті та колишнього чиновництва ханського державного апарату, проявом і результатом чого стало заснування «Кримського земського уряду» на чолі з Мегметшою – беєм, старійшиною найвпливовішого татарського роду. По попередній характер вжитих адміністративно – політичних заходів свідчить і та обставина, що реальна влада на півострові протягом 1783 – першої половини 1784 рр. зосереджувалася в руках російського військового командування.

Источники и литература

1. Скальковский А. Занятие Крыма в 1783 году // Памятная книга Таврической губернии / Под ред. К.В.Ханацкого. Выпуск первый. – С., 1867. – С. 1 – 39; Брикнер А.Г. История Екатерины Второй. – М.: Сварог и К, 1998. – 800 с.; Брикнер А.Г. Потемкин. – СПб, издание К.Л.Риккера, 1891. – 276 с.; Григорович Н.И. Канцлер князь Безбородко. (Опыт разработки материалов для его биографии). Гл. V-VI // Русский Архив. – 1874. - № 11. – Стлб. 899 – 937; Григорович Н.И. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. Т. 1. 1747 – 1787 гг. // Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – СПб., 1879. – Т. 26. – 649 с.; Марков Е.Л. Очерки Крыма: Картины крымской жизни, истории и природы. – Симферополь; Москва: Таврия: Культура, 1994. – 544 с.; Лашков Ф. Шагин – Гирей, последний крымский хан.(Исторический очерк). – Киев, Типография А.Давиденко, 1886. – 44 с.; Лашков Ф. Князь Г.А.Потемкин – Таврический как деятель Крыма (Краткий очерк по архивным данным). – С., Типография П.Гордиевского, 1890. – 16 с.
2. Бахрушин С. Основные моменты истории Крымского ханства // История в школе. – 1936. - № 3. – С. 29 – 59; Никольский П.А. Крым от Крымского ханства до наших дней. – С.: Крымгосиздат, 1929. – 40 с.; Вольфсон Б. Присоединение Крыма к России в 1783 году // Исторический журнал. – 1941. - № 3. – С.56 – 67; Лапичкая С. Завоевание и колонизация Крыма царизмом // Исторический журнал. – 1937. - № 7. – С.41 – 53; Маркова О.П. О происхождении так называемого греческого проекта (80-е годы XVIIIв.) // История СССР.- 1958.- №4. – С. 52 – 78; Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. – М.: АН СССР, 1959. – 263 с.
3. Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М.: Мысль, 1992. – 448 с.; Возгрин В.Е. Жизнь и судьба сынов Крыма // Відродження. – 1997. – № 3. – С. 35 – 38; Возгрин В. Кримські татари: димкримінація, наслідки тліючого конфлікту // Проблеми міграції. – 1998. – № 2. – С. 34 – 43; Возгрин В. Анексія Криму Російською імперією // Кримськотатарське питання. – С., 1999. - № 4. – С. 3 – 25; Елисеєва О. «Разве мы кому спать помешали ?» “Греческий проект” Потемкина и Екатерины II // Родина. – 1999. - № 5. – С. 46 – 52; Сергійчук В. Український Крим. – К: Українська Видавнича Спілка, 2001. – 304 с.; Шляпникова Е.А. Г.А.Потемкин // Вопросы истории. – 1998. – № 7. – С. 75 – 93.
4. 4 Полное собрание законов Российской империи. – Собрание первое. – т. XXI. – С 1781 по 1783. – СПб., 1830. – С. 897 – 898.
5. Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном Архиве Министерства иностранных дел // Сборник императорского Русского исторического общества. – Т. XXII. – СПб., 1880. – С. 246 – 248.
6. Там само. – С. 241
7. Там само. – С. 241.
8. Там само. – С. 240 – 241.
9. Там само. – С. 244 – 246.
10. Елисеєва О. «Разве мы...» – С. 52.
11. Брикнер А.Г. Потемкин... – С. 63.
12. Цит. за: Вольфсон Б. Присоединение Крыма к России в 1783 году // Исторический журнал. – 1941. - № 3. – С. 63.
13. Распоряжения светлейшего князя Г.А.Потемкина-Таврического касательно устройства Таврической области с 1781 по 1786 год / Сост. Н.Мурзакевич // Записки Одесского общества истории и древностей. – О., 1881. – Т. XII, отд. 2. – С. 262.
14. Там само. – С. 264.
15. Там само. – С. 263 – 264.
16. Там само. – С. 266 – 267.
17. Брикнер А.Г. Потемкин... – С. 65 – 66.
18. Распоряжения светлейшего князя Г.А.Потемкина... – С. 267.
19. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье... – С. 93.

20. Бумаги императрицы Екатерины II... – С. 246.
21. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. – Ч. I. – С.: Крымиздат, 1951. – С.92.
22. Легенды и предания Крыма / Ред.-сост. А.Е.Тархов. – С.: ИД “Квадранал”, 2003. – С. 302.
23. Легенды и предания Крыма... – С. 302 – 303; Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі - ІРНБУВ). – Ф. V. – Спр. 1695 – 1714. – Арк. 20 зв.
24. Распоряжения светлейшего князя Г.А.Потемкина... – С. 273.
25. Цит. за: Брикнер А.Г. Потемкин... – С. 65.
26. ПСЗРИ. – Т. XXI. – С. 985 – 986.
27. Державний архів АР Крим (далі – ДААРК). – Ф. 802. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 16.
28. ДААРК. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 1206. – Арк. 1.
29. Там само. – Арк. 1.
30. ДААРК. – Ф. 802. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 17.
31. Возгрин В.Е. Жизнь и судьба сынов Крыма // Відродження. – 1997. – № 3. – С. 35 – 36.
32. Распоряжения светлейшего князя Г.А.Потемкина... – С. 264.
33. Елисеєва О. “Разве мы...” – С. 52.
34. Распоряжения светлейшего князя Г.А.Потемкина... – С. 273
35. ІРНБУВ. – Ф. V. – Спр. 1695 – 1714. – Арк. 31.
36. Распоряжения светлейшего князя Г.А.Потемкина... – С. 277
37. Лашков Ф. Князь Г.А.Потемкин – Таврический... – С. 6.
38. Там само. – С. 6.
39. Скальковский А. Занятие Крыма в 1783 году... – С. 18.
40. Лашков Ф. Сборник документов по истории крымско – татарского землевладения // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – С., 1895. – № 23. – С. 125.
41. Скальковский А. Занятие Крыма в 1783 году... – С. 19.
42. Лашков Ф. Сборник документов по истории... – С. 126.
43. Распоряжения светлейшего князя Г.А.Потемкина... – С. 276.
44. ДААРК. – Ф. 802. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 65, 66.
45. Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар... – С. 273.
46. Скальковский А. Занятие Крыма в 1783 году... – С. 19.
47. ІРНБУВ. – Ф. V. – Спр. 852. – Арк. 3 зв. – 5.
48. Распоряжения светлейшего князя Г.А.Потемкина... – С. 279.
49. Крымскотатарская энциклопедия. – Т. 1. – С.: Ватан, 1993. – С. 320; Ш[арко]в В. Исторический очерк // Крымский вестник. – 1890. – 18 октября.
50. Распоряжения светлейшего князя Г.А.Потемкина... – С. 276.
51. ДААРК. – Ф. 802. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 138.
52. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье... – С. 96.
53. Распоряжения светлейшего князя Г.А.Потемкина... – С. 291.
54. Лашков Ф. Исторический очерк крымско – татарского землевладения // ИТУАК. – С., 1895. – № 23. – С. 86.
55. ІРНБУВ. – Ф. V. – Спр. 852. – Арк. 3 зв. – 5.
56. Там само. – Арк. 4 – 4 зв.
57. Там само. – Арк. 3.
58. Там само. – Арк. 5.
59. Записки Л.Н.Энгельгардта. 1766 – 1836 / Издание “Русского Архива”, с прим. и указателем М.Лонгинова. – М., Типография Т.Рис, 1867. – С. 52.
60. Распоряжения светлейшего князя Г.А.Потемкина... – С. 283.
61. Там само. – С. 287.
62. Цит. за: Дружинина Е.И. Северное Причерноморье... – С. 94.
63. ДААРК. – Ф. 802. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1 – 4, 9, 60, 64, 92, 95, 114 – 115 зв., 125 – 126 зв.; ДААРК. – Ф. 802. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 125.
64. ДААРК. – Ф. 802. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 15.
65. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 3. – Спр. 152, 173; Оп. 6. – Спр. 6.
66. ІРНБУВ. – Ф. V. – Спр. 852. – Арк. 5 зв. – 6.
67. ДААРК. – Ф. 802. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 4.
68. ІРНБУВ. – Ф. V. – Спр. 852. – Арк. 5 зв.
69. ДААРК. – Ф. 802. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 60, 64, 92; Спр. 4. – Арк. 125.
70. ДААРК. – Ф. 802. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 114 – 115 зв.; ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 3. – Спр. 158; Спр. 173.
71. ДААРК. – Ф. 802. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 14.
72. Там само. – Арк. 13.
73. Там само. – Арк. 3.